

TÓTH ORSOLYA

Erdély mint emlékezhely Bánffy Miklós Erdélyi történet című trilógiájának magyar és német recepciójában

A tanulmányban azokra a felmerülő kérdésekre próbálunk rávilágítani, melyek Bánffy Miklós Erdély-trilógiájának magyar és német recepciójában valamilyen különbséget, hangsúlyeltolódást vetnek fel. A dolgozatban előtérbe kerülnek azok a történelmi események, melyek a regényekben központi szerepet játszanak, valamint amelyeket az irodalomkritikai írásokban megemlítenek a recenzensek. Az előzetes kutatás során már körvonalazódott, hogy hangsúlyeltolódás merül fel többek között a monarchia bukásának bemutatása során. A tanulmány tárgyát képezik ugyanakkor a leírások összehasonlításai is, melyek a trilógia magyar és német nyelvű recenzióiban felbukkanó Erdély-képet és Erdélyt mint emlékezhelyet határozzák meg. A trilógia magyar visszhangja többnyire történészek, irodalomtörténészek írásaiban körvonalazódik, míg a német recepció feltárása során olyan német nyelvterületen megjelent tanulmányokat, valamint recenziókat vizsgálunk, melyek például a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, *Wiener Zeitung* vagy *Neue Zürcher Zeitung* lapokban jelentek meg, szerzőik elsősorban a kelet-európai történelem és irodalom témakörök mellett elkötelezett írók, újságírók, műfordítók.

Nora az emlékezhelyek három nagy tárgyi csoportjáról tesz említést: halottak kultusza, örökség, illetve a jelenben tovább élő múlt kezelése.¹ Ennek ellenére a történész szerint nem kevés olyan közeg létezik, melynek ne lenne keresnivalója az emlékezhelyek között, illetve az is előfordult, hogy egy, az emlékezhely minden paraméterein belül levő fogalom nem képezi részét az emlékezhelyek csoportjának. Nora felteszi a kérdést: mit lehet emlékezhelynek tekinteni? Emlékezhelyként tekinthetünk történelmi dokumentumokra, irodalmi művekre, emlékiratokra, önéletrajzokra, naplókra. Értelemszerűen nem válik minden írott mű emlékezhellyé, fontos kitétel az, hogy emlékezésre buzdítsanak. A történelmi eseményeket tekintve azok tartoznak az emlékezhelyek közé, amelyek megtörténésük idején nem kaptak különös figyelmet, de a későbbiekben kiemelkedő eseményként tartják számon őket, valamint azok, amelyek bár nem tűnnek fontosnak, mégis „szimbolikus értelemmel telítődnek meg”² már a jelenben. Összefoglalva, Nora az emlékezhely fogalmának meghatározása során a következő szempontokat tartja feltétlenül szem előtt: „[...] egyetlen esetben

¹ Nora 2009: 29.

² Uo. 30.

sem önmagában az esemény teszi emlékezhellyé őket, nem vehetjük figyelembe, mert lényegét tekintve az emlékezhely sajátosságaival szöges ellentétben áll. Éppen ellenkezőleg, az emlékezhely fogalmát akkor tudjuk pontosan meghatározni, ha kizárjuk az eseményt önmagában: az emlékezet éppen úgy kötődik az emlékezhelyekhez, ahogy a történelem az eseményekhez.”³

S. Varga Pál *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai* című kötet előszavában megjegyzi, hogy magyar tekintetben is nagy jelentőséggel bír az emlékezhely fogalma, hiszen olyan vitatott kérdésekben siethet a történész segítségére, melyek a „kollektív emlékezet defektusai” által a „magyar társadalom megosztottságához”⁴ vezetnek. Gyáni a fent említett kötetben megjelent tanulmányában kifejti, hogy az emlékezhelyek által arra emlékszünk, amiről már nem tudunk „közvetlen és élő tapasztalatot”⁵ szerezni. Gyáni megjegyzi, hogy a magyar nemzettudatban különösen fontos szerepet játszik Trianon. A kollektív emlékezet egyik kiemelkedő szelvényeként hat úgy a politikai, mint a civil diskurzusokban. Gyánit idézve „nincs Trianon emléken kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hasonlóképpen és ugyanezzel az erővel volna képes betölteni a *par excellence* magyar emlékezeti hely szerepét”. Szerinte Trianon négy szempontból is betölti az emlékezhely szerepét: elsősorban a területi veszteségeket tekintve fizikai egység, másodsorban olyan traumatikus esemény, mely aktív kommunikatív emlékezettel bír, harmadszor pedig fókuszba helyezi Magyarországot és a környező államok kapcsolatát, ez utóbbi kapcsán pedig Trianon reciprocitását hangsúlyozza, melynek tekintetében a Jan Assmann által ismertetett „hideg” emlékezés érvényesül. Gyáni magyarázatában, melyet Assmann elmélete mentén fogalmaz meg, ez abban nyilvánul meg, hogy „befagyasztja a történelmet, lévén, hogy makacsul és kétségbeesetten ellenáll a történelmi változások beáradásának, a szakadatlanul zajló történések tudomásulvételének”.⁶ Ennek értelmében Trianon emlékezete a szerző szerint az áldozat szemszögéből bemutatott traumatikus esemény. Fata Márta Gyáni tanulmányához való hozzászólásában arra hívja fel a figyelmet, hogy Trianon, a Kárpát-medence etnikai összetételéből adódóan nemcsak magyar emlékezhely lehet, hanem ugyanúgy román, szlovák vagy szerb egyaránt, ezért egyoldalú felfogása nem szerencsés.⁷ Balogh László Levente megjegyzi, hogy Trianon emlékezete jellegzetesen magyar, de ugyanakkor „egyetemes emlékezésminta” is.⁸ Hozzáteszi, hogy Trianon nem pusztán egy feldolgozatlan trauma, hanem egy „politikai neurózis”. Balogh Kovács Évára utalva megállapítja, hogy Trianon felfogása olyan politikai diskurzusok részévé vált, melyek a társadalom megosztottságáért és nemzetközi feszültségekért felelősek.⁹ Pomogáts Béla a *Magyar tájak – magyar irodalom* című tanulmánykötet bevezetőjében

³ Uo. 31.

⁴ S. Varga–Szárász–Takács 2013: 10.

⁵ Vö. Gyáni 2012: 1–2, 41–50.

⁶ Uo.

⁷ S. Varga–Szárász–Takács 2013: 37.

⁸ Uo. 49.

⁹ Uo. 49–50.

említést tesz arról, hogy az erdélyi magyarság mindig is jól elkülöníthető és feltűnő kulturális hagyománnyal, illetve „erdélyi identitással” rendelkezett.¹⁰ Kiemeli, hogy ez az elkülöníthető magatartás nemcsak az Erdélyi Fejedelemség meglétéből adódik, hanem az úgynevezett „korai transzilvanisták”,¹¹ mint például Apor Péter vagy Cserei Mihály is megerősítették azt. A Trianon utáni Erdélyben folytatódni látszott az erdélyi szellem képviselete, többek között Kós Károly, Kuncz Aladár, Makkai Sándor és Tamási Áron reprezentálásával, akik Pomogáts említése szerint naivan hittek a három erdélyi nemzet békés közreműködésében és működésében. Erdély kulturális hagyományait tekintve Pomogáts négy különböző régiónak a sajátos kulturális képviseletét említi meg. Ennek értelmében létezik egy partiumi (Nagyvárad, Szatmár), egy belső erdélyi (Kolozsvár, Nagyenyed), egy székelyföldi (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy), valamint egy bánági (Arad, Temesvár) régió. Ezek együttesen alkotják meg a transzilvanista ideológiát, az „erdélyi gondolatot”.¹² Boka László írásában megemlíti, hogy a két világháború közötti időszakban a transzilvanizmus volt az erdélyi magyar irodalom és politika színterén az a menekülési pont, mely a traumák feldolgozását segítette.¹³ Boka Ady gondolatait kiemelve megjegyzi, hogy a transzilvanizmus a „régió történelmi és kulturális feltámasztásának igényét hordozza magában: »Az unió megölte Erdélyt, habár 1867 után még sokáig, pár évtizedig, az erdélyi nyugtalan, csalafinta, elme teret kapott a politikában, irodalomban, tudományban. Most már nincs Erdély, s emléke sincs kézzel foghatóan [...] az az Erdély, amely enyhítő körülménye volt Magyarországnak, ahol Kazinczy Ferenc jól mulatott, nincs többé.«”¹⁴

Boka hozzáteszi, Szekfű Gyula 1925-ben az „erdélyi magyarság kulturális törekvéseit szükségszerűnek ismerte el, ezáltal az irodalmi különállóság szándékát teljesen természetesnek mondta.¹⁵ Ezen gondolatok mentén haladva igyekszem bemutatni Erdély helyzetének megítélését Bánffy trilógiájának magyar és német értelmezései során. A magyar recepció bemutatását nemcsak azért részesítem előnyben, mert a kritikák megjelenési idejének kronologikus sorrendjét szeretném betartani. A magyar recepció a regényben feldolgozott történéseket belülről, az események helyszínéről tudósítja, míg a német nyelvű kritikák kívülről, mintegy madártávlatból szemléltetik az eseményeket. A német recenziók annak fényében nyerik el jelentőségüket, hogy miként értelmezik a művet először is az események lezajlásának helyszínén.

Bánffy Miklós *Erdélyi Történet* című trilógiája 1934 és 1940 között íródott, de 2012-ben újra megjelentette a Helikon Kiadó, utat nyitva ezáltal az újraértelmezésnek, esetleg fordításoknak. Horváth Gábor a Jelenkorban publikált írásában kifejti, hogy Bánffy trilógiájának sikeréhez hozzájárulnak a fordítások is, de valószínűsíthető, hogy ezeket történelmi regényként olvassák, melyből kiemelkedhet az Osztrák–Magyar Monarchia

¹⁰ Pomogáts 2008: 8.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Boka 2012: 77.

¹⁴ Vö. Nagyvárad Napló 1908. szeptember 29.

¹⁵ Boka 2012: 86.

bukása, esetenként egy-egy szerelmi részlet, így veszít a magyar irodalomtörténeti jelentőségéből: „Amennyiben történelmi regényként olvassák, és ezt valószínűsítik nemcsak a magyar kiadás hátsó borítóján olvasható rövid angol és francia méltatások, hanem a kiadók rövid leírásai is, akkor az értelmezéshez magyar szempontból érdemben nem tudnak hozzájárulni. A kontextusától megfosztott regényben dominálhat a szerelmi szál, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia agóniája, azonban a műnek nagyobb jelentősége van a maga magyar politika- és irodalomtörténeti kontextusában.”¹⁶

A recenzens Ablonczy Balázs történész szavait idézi, aki szerint Bánffy „olyan művész, értelmiségi és politikus, aki a legjobb és legszélesebb értelemben vett európaiságot képviselte Európa keletén, akit méltatlanul elfeledett a köztudat”,¹⁷ így a trilógia újbóli felfedezése során talán a Bánffyról alkotott képet is sikerül új megvilágításba helyezni. Pomogáts szintén az európaiságot hangsúlyozza. Szerinte az *Erdélyi Történet* a korabeli politika több aspektusát is összefonja: egyrészt a magyarországi politikai élet, valamint az erdélyi regionális politika mindennapjai tárulnak az olvasó elé, másrészt pedig ezekbe a szerző beleszövi az „európai nagypolitika eseményeinek és konfliktushelyzeteinek bemutatását”.¹⁸ Pomogáts felvetésében Bánffy regénye politikai dokumentumregényként is helytáll, amelyben az események Bánffy személyes tapasztalatai köré fonódnak, így megemlíti az 1905–1906 táján lezajló párharccokat, a „koalíciós kormányzat balfogásait, a Monarchia vezető köreinek külpolitikai elképzeléseit és belső hatalmi küzdelmeit”.¹⁹ Horváth fontosnak tartja ugyanakkor kiemelni Bánffynak a politika terén kifejtett törekvéseit, többek között azt, hogy a második világháború idején tárgyalásokat folytatott a románokkal egy közös kiugrás érdekében, illetve Horthyt is a háború befejezéséről próbálta meggyőzni. Pomogáts Bánffyt a konzervatív reformizmus nézeteit valló politikusként mutatja be. Az említett nézet a történelmi illúziók elkerülését, valamint a politika és a szellemi élet valóságra való építését szorgalmazza.²⁰

Horváth arra is rávilágít, hogy az *Erdélyi Történet* több perspektívából is lehet olvasni: ha a fontos nemzeti problémákat és történelmi eseményeket elemzően olvassuk, akkor a magyar irodalom egyik fontos műveként tekintünk a trilógiára, azonban ha a leírtakból az ellenszenves úri világot és harcot emeljük ki, negatívan értékelhetjük a művet, úgy, ahogyan azt Illés Endre tette tanulmányában, egyenesen dilettánsnak nevezve Bánffyt.²¹ Horváth szerint a „politikai véleményformálás eltérő minőségei” miatt érzékelhető a regény mellőzése. Hangsúlyozza, hogy a trilógia akkor lehet értékes az olvasó számára, ha azt „nemzeti problémákat és traumákat tárgyaló műként” értelmezi, nem pedig az arisztokrácia világában vesződik el. Ez utóbbi esetben az olvasó csupán egy előítéletekkel megtűzdelt osztályharcot lát, nem tulajdonítva

¹⁶ Horváth 2022: <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)

¹⁷ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

¹⁸ Pomogáts 1989: 88–89.

¹⁹ Uo.

²⁰ Pomogáts 1989: 105.

²¹ Illés 1968: 657.

így a regénynek különösebb jelentőséget. Ezzel szemben meg kell említeni Pomogáts Béla gondolatait, aki szerint Bánffy a Ferenc József-i Magyarország arisztokráciájának életrajzát mutatja be, melyben a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő osztály életmódját, politikai magatartását, kultúráját, ízlését, szokásait vetíti az olvasó elé, ugyanakkor az összeomlása felé sodródó történelmi Magyarország utolsó éveiről is beszámol. Pomogáts szerint a tárgyalt időszak (1904–1914) történelmi értelemben egy „válságos évtized”,²² melynek fontos eseményeit mutatja be Bánffy: a Szabadelvű Párt felbomlása, mely a kiegyezés után megszakítás nélkül kormányzott, az ellenzéki koalíció választási sikere, majd annak bukása, az 1908-as annexió válság, a Balkán-háborúk, a szarajevói merénylet, valamint az éppen kirobbanni készülő első világháború²³ – összegezve tehát egyszerűen a monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásának az évtizedét mutatja be a trilógia. Horváth meglátása szerint a regény két ellentétes világot jelenít meg: a főhős, Abády képviseli a jó irányba való változás mozgatórugóját, míg túlsúlyban vannak az arisztokrácia azon képviselői, akik a társadalmi réteg negatív vonásait foglalják magukba. Ennek az ellentétnek, jobban mondva a negatív vonást magukban hordozók nagy számának köszönhető a történelmi Magyarország széthullása: „Hiszen azáltal, hogy az ország vezetésére hivatott arisztokrácia nem teljesítette kielégítően a kötelességét, ezáltal létezésének alapját kérdőjelezte meg.”²⁴ Ablonczy Balázs történész szerint Illés Endre Bánffyról alkotott képe nem állja meg a helyét, a gróf ugyanis leginkább „literary gentleman”-nek nevezhető, aki örömmel ír, bár történelmi szempontból „pocsék emlékező”.²⁵

Pomogáts értelmezésében a regény egy számvetésként értelmezendő, melyet a szerző saját tapasztalataival és nosztalgiájával itat át, ugyanakkor kiemeli, hogy Bánffy tisztában van az arisztokrácia bukásának visszafordíthatatlanságával is. Bár a regény középpontjában a főhős, Abády Bálint, a szerző alteregója áll, az 1910 tavaszán induló „erdélyi mozgalom” bemutatása során olyan politikusok neve is feltűnik, mint Bethlen István, Désy Zoltán, valamint Issekutz Győző. Pomogáts a főhős, Abády nevének a letkezéséről is beszámol: a Bánffy család a honfoglalást követően, István királynak ellentmondva a pogányságot választotta, lázadásuk azonban kudarcba fulladt, bűntetésül pedig az abádi révnél temették el őket élve.²⁶ Pomogáts kifejti továbbá, hogy az események olyan jegyzőkönyvi pontossággal kerülnek az olvasó elé, hogy azok szinte bele sem illeszkednek a regény történéseibe: „A cselekmény politikai szála azonban nem mindig szövődik tökéletesen a regénytörténetbe: nemegyszer historikus, illetve publicisztikai betéteknek érezzük a személyes történetet taglaló közéleti jeleneteket, politikai eszmefuttatásokat. Ezek a politikai mozzanatok és publicisztikai betoldások az írónak arra az 1932-ben közreadott, *Emlékeimből* című memoárjára utalnak vissza,

²² Pomogáts 1989: 84.

²³ Uo. 85.

²⁴ Horváth 2022: <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)

²⁵ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

²⁶ Pomogáts 1989: 86.

amelyben Bánffy az 1916-os királykoronázás történetét, illetve az 1919-es nyugat-európai emigrációjának tapasztalatait beszéli el.²⁷

A trilógiában hangsúlyosan jelenik meg a nemzetiségi kérdés, a főhős mindenképp megoldást próbál keresni, ám mindhiába. Megjelennek azok a gondolatok, melyek az erdélyi lakosság sérelmeit mutatják be, az elhagyatottság érzésére is összpontosít a regény: Bánffy Abády karaktere által igyekszik kifejezésre juttatni olyan törekvéseket, mint az erdélyi magyarság tömeges megszervezése és a román mozgalmakkal egyezségekre való törekvés. A regényben Abády 1910 elején egy úgynevezett „erdélyi mozgalmat” indít, melynek legfőbb célja a nemzetiségi béke helyreállítása, Erdély gazdasági életének fellendítése és a földművesek helyzetének javítása volt.²⁸ Pomogáts Féja Géza gondolatait idézi: „Bánffy a régi erdélyi életnek emel múlhatatlan emléket”. A főhős egyik célja a magyarok és románok közötti harmonikus együttélés kialakítása, elsősorban annak érdekében, hogy közösen tudjanak jobb jövőt építeni maguknak, mely álláspont Pomogáts szerint a transzilvanista ideológia tanításain alapszik. Ezzel szemben Szabó Imre László Bánffy Miklós *Erdélyi Trilógiájának társadalom és korpé* című tanulmányában²⁹ megemlíti, hogy Bánffy az első írók között szerepelt azok közül, akik nem feltétlenül a háború kimenetelének vagy a nemzetiségi viták következményeinek tulajdonítják Magyarország bukását, hanem a magyar vezetői réteget ítélik el. A trilógia első részében ez hangsúlyosan megjelenik az 1900-as évek elején folytatott vitákat feldolgozva: „Abban a szövevényes jogi viszonyban, mely Magyarországot és Ausztriát összekapcsolta, folyton újabb és újabb sérelmi alkalmak adódtak. Dacára, hogy az ellenzéki pártvezérek elvben elítélték a technikai obstrukciót, melyet az utolsó hónapokban már csak kisebb csoportja a 48-as pártnak folytatott a maga szakállára, annak céljait a maguk népszerűsége miatt kénytelenek voltak vallani, és különböző fokozatokban teljesen önálló hadsereget vagy legalább magyar vezényszót vagy legeslegalább nemzetiszínű tisztí kardbojtot követeltek.”³⁰

Bánffy emlékirói szerepe Pomogáts Bélánál, valamint Dávid Gyulánál is nagy figyelmet kap. Elsősorban azért, mert Bánffy *Emlékeimből* című írása szorosán összekapcsolható az *Erdélyi Történet*tal. Pomogáts szerint Bánffy az előbbi által nemcsak történelmi tapasztalatokat, hanem „az erdélyi magyarságnak szolgált hiteles”³¹ beszámolókat és eligazításokat is közvetít. Ezt figyelembe véve az *Emlékeimből* című írás előzménye az *Erdélyi Történet*-trilógiának, annak előtörténeteként is értelmezhető, ezáltal Pomogáts szerint Bánffy nagyszabású, háromkötetes írása is emlékirat jellegű. Dávid Gyula írásában hangsúlyozza, hogy az emlékiratot az erdélyi magyar irodalom „reprezentatív műfajának szokás tekinteni”.³² Dávid Pomogátshoz hasonlóan Bánffy *Emlékeimből* című művét az Erdély-trilógia előzményeként tekinti. Dávid

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 97.

²⁹ Szabó 2008.

³⁰ Bánffy 2012a: 36.

³¹ Pomogáts 2016: 55.

³² Dávid 2003.

Makkai Sándor gondolatait idézi: „Romantikus Erdély-szemlélet, sajátos transzilvanista eszmekör, az egységes magyar szellemiségtől megkülönböztetett s azzal élesen, harciasan szembeállított erdélyieskedés a nagy munka egyetlen lapján és egyetlen jelenetében sem található... Bánffy Miklós teljesen szükségtelennek tartja erdélyiségének hangsúlyozását, és alakjai ezért sohasem tendenciózusan erdélyieskedők: egyszerűen csak olyanok amilyenek. Ha nem így volna, gyanússá válhatnának, így pedig élően természetesek.”³³

A regényben a politikai szál emlékiratként is szolgál: megemlékezik egy történelmileg lezárt korszak súlyos tanulságairól, egy társadalmi osztály és egy politikai vezetőréteg bukásáról. A regény ezen történései mentén Pomogáts szerint Bánffy trilógiája egy valódi „Monarchia-regény”, ugyanolyan mértékben, ahogy többek között az osztrák Robert Musil írása is. Musil neve és műve egyébként a továbbiakban taglalt német recepció során is többször felbukkan mint kapcsolódási pont. Bánffy azokat az állapotokat igyekszik bemutatni, amelyek a magyar politikai életben és az osztrák–magyar kapcsolatokban jelentkező konfliktusokat követik. Művében nem egyszerűen a birodalom felbomlását mutatja be, hanem azt a politikai gyakorlatot is, mely a „közjogi csatározásokkal megbénította az országgyűlés munkáját, nacionalizmusával pedig elidegenítette a történelmi országtól a nemzetiségeket”. Az *Erdélyi Történet* elítéli a „birodalmi kötelékek lazítására törekvő hagyományos függetlenségi politikát”.³⁴ A monarchia helyzetén kívül Pomogáts a Bánffy szemével látott Erdélyt is szemlélteti: a regény az 1918 előtti Erdély epikai freskója, mely nemcsak a monarchia bukását, hanem Erdély sorsát is bemutatni hivatott. A regény a már említett nemzetiségi kérdéskörben nem csupán a kisebbség ellenszenvét mutatja be, hanem a románok részéről jelentkező egyre erősebb kiszakadási vágy is hangsúlyosan tetten érhető benne. A románok kiszolgáltatott helyzete a regényben kétfelől is megközelíthető: egyrészt a magyar kisebbségi politika által gyakorolt elnyomás áldozatai ők, másrészt azonban a román értelmiségi réteg is az egyszerű ember vagyonából próbálja meg uzsorakölcsönök segítségével kialakítani a saját középosztályát. A regényben a képviselő Abády és egy Timisan nevű román ügyvéd beszélgetése tárja fel ezeket a mozzanatokat: „Nekünk szükségünk van birtokos osztályra. Eddig nincs. Mi, román intellektuellek, szegény papoknak vagyunk fiai. [...] Ezért elhatároztuk, hogy mindenáron vagyonos középosztályt kell kialakítani. [...] Hogy ennek áldozatai vannak, az is természetes. De hát az önök honfoglalásának nem voltak áldozatai? – Nahát! Mi ugyanazt tesszük, csakhogy nem lóháton és nem karddal.”³⁵

Pomogáts Bánffy számadásaiban a „kettős nézőpontra” hívja fel a figyelmet. Bánffy ugyanis egy időben közeli és távoli nézőpontból is ismerteti a kor eseményeit. Egyrészt előtérbe helyezi az erdélyi regionális politikát, melyet Kolozs megye országgyűlési képviselőjeként jól ismert, másrészt pedig nemzetközi kontextusba is helyezi az eseményeket, hiszen a Bethlen-kormány külügyminisztereként nemzetközi rálátása volt az eseményekre, és jól ismerte a külpolitikát,³⁶ illetve többek között Bánffy ténykedésének

³³ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

³⁴ Pomogáts 1989: 86.

³⁵ Bánffy 2012a: 498.

³⁶ Pomogáts 2016: 56.

köszönhetően maradhatott Sopron magyar város. Bánffy a trilógia által köszön el a monarchiától, Pomogáts tanulmányának címe is ezt tükrözi vissza: *Bánffy Miklós búcsúja a Monarchiától*. Bánffy ugyanakkor nemcsak a monarchiától búcsúzik, hanem a „történelmi Magyarországtól és a magyar Erdélytől”³⁷ egyaránt. A magyar politikusok sorozatban elkövetett hibáit, valamint tétlenkedéseinek következményeit Bánffy a trilógia harmadik részében is kritikus hangnemben fogalmazza meg: „Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. Maga előtt látta a birtokos osztályt, aki uraskodásában leromolva gazdasági pályára nem megy, hanem csak hivatalnok akar lenni vagy ügyvéd [...]. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbször valójában nem is hisz, de ami [...] mindjobbán megmérgezi a politikai életet [...]. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságát el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságban élt mindannak, ami a nemzetek talpköve, erő, önbírálat és összetartás. Egyetlen erénye maradt: a harci készsége.”³⁸

Pomogáts írásaiban Bánffy trilógiájának a transzilvanizmushoz való tartozását nyomatékosítja. Gondolatait összegezve a következőket nyilatkozza a regény kapcsán:

„A nagyarányú regénytrilógia a transzilván eszmék elfogadásának révén vált igazi számvetéssé, sőt leszámolássá, s az írói nézőpont eme személyes jellege következtében tarthatjuk számon Bánffy Miklós művét a harmincas évek magyar regényirodalmának megőrzendő értékei között.”³⁹

Az erdélyiség kérdéskörében lehangsúlyosabban Szász László nyilatkozik a mű kapcsán, aki könyvének alcímében az „erdélyi szellem arisztokratájának” nevezi Bánffyt. Felhívja a figyelmet arra, hogy az Erdély-trilógia mint szépirodalmi alkotás nem olvasható kizárólag dokumentumként, ugyanakkor megemlíti, hogy több 21. századi kritikus is kitér a regények memoár jellegére. Szász László Takács Pétert emeli ki, aki szerint Bánffy műve „az európai történelemben már perifériális régióban, perifériális törekvésekkel kínló, provinciális Magyarországot” mutatja be, ugyanakkor „kulcsregény”, hiszen nemcsak a főhős szerelmének létezett valós képmása Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola személyében, mely állítást egyébként más forrás megkérdőjelez,⁴⁰ hanem Abády önmagában testesítette meg Bethlen István, valamint Bánffy Miklós politikusokat.⁴¹ Szász az *Erdélyi Történet*ről következőképpen fogalmaz: „Nincs egyetlen más regény a korszakban (de a későbbiekben is alig), amely Erdély (mint »provincia«) felől volna képes az egész magyar, illetve magyarországi társadalmat átfogóan láttatni”.⁴² Ahhoz, hogy a regényben lezajló eseményeket értelmezni tudjuk, Szász szerint olykor

³⁷ Uo. 57.

³⁸ Bánffy 2012b: 274–275.

³⁹ Pomogáts 1989: 106–107.

⁴⁰ Vö. Ablonczy–Dávid 2012: 45.

⁴¹ Szász 2020.

⁴² Uo. 155.

segítségünkre siethetnek lexikonokon kívül történettudományi szakkönyvek is ahhoz, hogy az olvasó ne tévedjen el az események útvesztőjében. Az *Erdélyi Történet* hitelességét támasztja alá az a tény is, hogy Bánffy nem csupán a magyar politika játszmáit vetíti az olvasó elé, hanem betekintést enged a román politika felfogásába is. Eszerint Csapody Miklós következőképp nyilatkozik Bánffy hozzáállásáról: „[...] tisztában volt nem csak a történelmi összefüggésekkel és a politikai helyzet összetevőivel, hanem a román ellenzék és az egész politikai osztály, sőt az egész román társadalom Erdély-opciójával is. Régóta jól ismerte valóban fontos partnerét, a parasztpárti ellenzék vezérét, Iuliu Maniut. Timisan Aurelt, regényének tekintélyes román ügyvédjét, a mindenekfelett Erdély Romániához csatolásáért eltökélten dolgozó politikusnak, a magyarok jövőjére nézve vészjóslóan előrelátó alakját róla mintázta.”⁴³

Szász László írásában a korábban említett tanulmányokhoz viszonyítva kevesebb teret kap a monarchia vagy az arisztokrácia helyzete, írásában leginkább az erdélyi regionális politika és a regényben megjelenített fiktív személyek és események valóság-tartalmának vizsgálata áll a középpontban. Szász hozzáfűzi, hogy az előző idézetből kiindulva bár példaképként említhető Iuliu Maniu személye, mintaként kevésbé, hiszen a regény cselekménye egy adott pontban eltér Maniu életútjától. A regényen végigvonuló erdélyiség a regény mozzanataiban folyamatos eltávolodást mutat a „magyarországitól”. Szász leírásában az erdélyiség Kolozsvárról indul, és Nyugat felé haladva a Királyhágóig tart: „Abády és az erdélyi hivatalosságok minden útja itt vezet a főváros felé, s nagyjából Budapest az a végső pont, ahol még hat, vagy legalább megértésre talál bizonyos körökben az erdélyiség szelleme”, Bécsnél pedig már egyáltalán nem érezhető.⁴⁴ A regényben a főhős gondolatai is tükrözik a vidékek különbözőségeit: „Mennyire más világ ez itt, mint nálunk Erdélyben”. Mindez annak fényében nyer jelentőséget, hogy otthon, Erdélyben „fölfuvalkodottnak, magyarországinak” tartották.⁴⁵ A különbség Abády unokatestvérének, Gyerőffynek az életútján keresztül is szemlélhető: dunántúli menyasszonyát nem tudja elképzelni az erdélyi milióban, szerinte a lány ott „számkivetett volna”.⁴⁶ Abády Erdélyből a Dunántúlra költözött nagynénjének szavai szintén tükrözik az ellentétet: „nem itt, hanem Erdélyben vagyok otthon”.⁴⁷ Bánffy Miklóst az Erdélyi Helikonban Erdély bemutatása kapcsán olyan nevekhez kapcsolják, mint Nyíró József, Tamási Áron, illetve Kós Károly, hiszen emlékiróként Erdélynek egy addig ismeretlen oldalát vetítette a közönség elé.⁴⁸ Molter Károly párhuzamot von Bánffy, valamint Móricz Erdély-trilógiája között, megjegyezve, hogy míg Móricz letről törtet felfelé, addig Bánffy fentről láttatja az eseményeket. Szintén Molter Károly jegyzi meg, hogy Tamási Áron Ábel című regénye kapcsán is kimutatható hasonlóság.⁴⁹ Imre László tanulmányában

⁴³ Csapody 2015: 122.

⁴⁴ Szász 2020: 188.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 189.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Féja 1937: 557–563.

⁴⁹ Molter 1943: 553–561.

végső soron a következő tanulságot vonja le Bánffy művéből: „[...] az Erdélyi történet végső tanulsága és jelentősége igazából a mából érthető és hasznosítható, mert legfőbb dilemmája nem veszítette el aktualitását. Amikor Bánffy (és hősei) felpanaszolja, hogy 1914 előtt Magyarországról akartak (tapintat és helyismeret nélkül) erdélyi politikát csinálni, akkor azok a mai »hazafias« szólások jutnak eszünkbe, amelyekben sokkal több a tapsra és népszerűsége vágyó »magyarkodás«, mint a tárgyismeret, az önzetlen segítőkészség. Amikor a reformkor óta román többségű Erdélyből szólva a Monarchia vezetői úgyszólván nem hajlandók szembe nézni a tényekkel, akkor felidéződnek a nagyhangú és felelőtlen ábrándkergetők.”⁵⁰

Bánffy regényének német recepciója során az imént említett események más megvilágításba kerülnek. A trológia első részének német nyelvű fordítása 2012-ben jelent meg *Die Schrift in Flammen* (A lángoló írás) címen, és még a kiadás évében több neves német, osztrák és svájci lap is közölt róla recenziót. A *Berliner Zeitungban* megjelent recenzió a mű helyszínéül szolgáló Erdélyt a német olvasó számára a római kori *trans silvana*, azaz az 'erdőkön túli' vidékként mutatja be. Kiemeli, hogy a német fordítás a magyar „újrafelfedezés” után valósult meg, és egy erdélyi gróf, de ezúttal nem Drakula történetét írja le, hanem az európai irodalom egy másik grófját. A kritikus itt említést tesz Bánffy származásáról, családjáról, összekötve az irodalmat a történelemmel. A recenzió bevezetőjében a következő kulcsszavak jelennek meg a műről: szerelem, művészet, társadalom, gazdaság és politika. A szerző szerint mindezek együttesen alkotják meg a magyar arisztokrácia korpét, a regény egy nagyon jól megrajzolt kor- és társadalomképet vetít az olvasó elé. Mathias Schnitzler, a kritika szerzője megjegyzi, hogy Bánffy művében Joseph Roth elbeszélői stílusát véli felfedezni, de Jane Austen-féle romantikus reflexiók, *wertheri* dialógusok, valamint Tolsztoj *Háború és béke* című regényének egyes elemei is megjelennek az Erdélyről szóló műben. Andreas Oplatka műfordító munkájának köszönhetően nemcsak Bánffy „szikrázó nyelvezte és tüzes szenvedélye”, de a mű komplex történelmi-politikai összefüggései is szépen körvonalazódnak a német fordításban, és ezáltal világossá, érthetővé válhatnak a múlt eseményei a külföldi olvasó számára is. A recenzió szerzője Erdélyt két név alatt is említi: *Transsilvanien* és *Siebenbürgen*, melyet egy, a Kárpátok déli részén elhelyezkedő, történelmi, kulturális, illetve etnikai szempontból is elragadó területként említi. Schnitzler megjegyzi, hogy egy olyan történelmi, kulturális és etnikai közegben játszódik a mű, mely abban az időben magyar fennhatóság alatt levő, többségében románok által lakott terület volt, mely évszázadokon át autonómiát élvezett, és lakhelyet biztosított az erdélyi szászoknak, majd hozzáteszi, hogy a terület 1920-tól Románia részévé vált: „Transsilvanien és Siebenbürgen (Erdély) két megnevezése egy, a Kárpátok déli részén elhelyezkedő történelmi, kulturális és etnikai szempontból magával ragadó térségnek. Bánffy e vidék szépségeit remek tájleírásokkal és a társadalom hiú játszmáin keresztül mutatja be. A cselekmény idejében a regény helyszínéül szolgáló Erdély a birodalom magyarországi részéhez tartozott, melyet többségében románok laktak, évtizedekig autonómiát élvezett, és az erdélyi

⁵⁰ Hítel 1994. június, 95–102.

szászok hazája volt. A magyarok számára traumatikus következményekkel járó trianoni békeszerződéssel, mely által Magyarország területének kétharmadát elveszítette, 1920-ban ezt a területet Romániához csatolták.” (Saját fordítás.)⁵¹

A recenzióban a hangsúly leginkább Bánffy életpályája és a mű közötti szoros kapcsolatra tevődik, nyilvánvalóvá téve ezzel, hogy a regény történései az író valós élményei alapján kerülnek az olvasó elé. A recenzióban a mű legfontosabb eseményeiként a monarchia bukása és az első világháború kitörése jelennek meg. A szerző megemlíti, hogy az első világháború kitörése előtti évtized Osztrák–Magyar Monarchiáját, azon belül is Erdélyt és az ott élő fiatal arisztokrata Abády Bálint életét mutatja be a mű, aki tulajdonképpen Bánffy alteregója. Abádyt egy naiv, liberális eszményekkel rendelkező fiatal földbirtokosnak tekinti, aki Erdélyt képviseli a budapesti parlamentben, törekvései azonban nincsenek figyelembe véve. Schnitzler megemlíti ugyanakkor, hogy a regényben felbukkanó művészeti, politikai elemek nem állnak távol Bánffytól: már fiatalon a művészek és szerencsejátékosok körében mozgott, később jogot tanult, színdarabokat írt, a Nemzeti Színház vezetőjeként tevékenykedett. Politikai pályafutása alatt volt szerencséje kiismerni politikusokat, munkájának egyik fő célja pedig az Erdélyben élő magyarok, románok és németek békés együttélésének támogatása volt.⁵² Schnitzler kritikája az, amelyik a leginkább hordozza magában a magyar recepció által Erdélyről közvetített képet, hasonló következtetéseket vonva le, mint például Horváth Gábor.

A *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban megjelent recenzió szerint Bánffy lehetne az erdélyi Tolsztoj, de műveiben Joseph Roth és Marcel Proust stílusa is felfedezhető. A recenzió szerzője, Wolfgang Schneider Esterházy Péter szavaival élve Bánffyt a hanyatló magyar arisztokrácia krónikusának tartja. Schneider szintén a társadalomkritika nagyjaihoz (Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, Thoman Mann: *A varázshegy*, Joseph Roth: *Radetzkymarsch*) hasonlítja Bánffy művét, mely részletgazdagon és ma kissé egzotikusnak értelmezhető módon mutatja be a magyar arisztokrácia helyzetét az első világháború előtti évtizedben. Az erdélyi Tolsztojként emlegetett Bánffy két unokatestvér életpályáján keresztül szemlélteti a világ számára fontos két szegmensét: a művészetet és a politikát. Schneider a regény politikai szálait kiemelve megemlíti, hogy a hangsúly az erdélyi regionális politikán van, és az Osztrák–Magyar Monarchia problémái állnak a középpontban: magyar nacionalisták ellenszenvüket fejezik ki Bécs irányába, ugyanakkor a román kisebbséget magyarosítani óhajtják: „A politikáról szóló fejezetek az erdélyi regionális politikát és a vidéki elöljárók cselszövéseit mutatják be.

⁵¹ Eredeti szöveg: Transsilvanien und Siebenbürgen sind zwei Namen für eine historisch, kulturell und ethnisch faszinierende Region im südlichen Karpatenraum. Deren landschaftliche Schönheit hat Bánffy mit herrlichen Naturbeschreibungen in Kontrast zu den gesellschaftlichen Eitelkeiten gesetzt. Zur Zeit der Romanhandlung gehört das mehrheitlich von Rumänen bewohnte Siebenbürgen, das jahrhundertlang autonom gewesen und Lebensraum auch für die Siebenbürger Sachsen war, zur ungarischen Reichshälfte. Mit dem für die Magyaren traumatischen Vertrag von Trianon, in dem Ungarn zwei Drittel seines Territoriums verliert, fällt das Gebiet 1920 an Rumänien. Vö. Schnitzler 2012: <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/mikl%C3%B3s-b%C3%A1nffy-diemelancholie-des-untergangs-6072774> (letöltés: 2021. 11. 02.)

⁵² Uo.

Ezen folyamatok világossá teszik: az osztrák–magyar kapcsolatokat körül forog minden. A nacionalisták gyűlöletet közvetítenek Bécs irányába, míg ezzel egy időben a román kisebbség elmagyarosítására *törekedtek*.” (*Saját fordítás.*)⁵³

Bánffy bemutatásában a politika a hiúság, cívódás, fontoskodás táptalaja. Regénye nemcsak egy Roth-, Tolsztoj- vagy Proust-féle társadalmi körkép, hanem egy magyar *Elfújta a szélként* is értelmezhető.⁵⁴

A *Neue Zürcher Zeitung*ban megjelent recenzió szerint az *Erdélyi Történet* első része Tolsztoj *Háború és békéjére* emlékeztetheti az olvasót. A recenzens szerint a regény Erdély sorsát egy nő életének tükrében mutatja be. Schlaffer kiemeli, hogy a regény azt a változásokkal teli időszakot mutatja be, melyben Erdély Magyarország és Románia között tengődik: Tisza István, aki tulajdonképpen a regényben is fontos szerepet tölt be, Magyarország miniszterelnöke volt, és megpróbálta a választási reformot megállítani, illetve a magyarosítási törekvések folyamatát elősegíteni. A recenzió szerzője szerint Bánffy regényének megértéséhez alapos háttértudással kell az olvasónak rendelkeznie ahhoz, hogy felfoghassa annak valós mondanivalóját. Az olvasónak ismernie kell Ausztria kapcsolatát Magyarországgal és annak peremterületeivel, legfőképpen Erdéllyel. A magyar recepcióban is többször kritikaként visszatérő megjegyzés, miszerint Bánffy rengeteg történelmi adattal dúsitja a regényt, a német recepcióban sem pozitívumként jelenik meg. Eszerint Bánffy olykor történelemkönyvvé alakítja regényét, és meglepő részletességgel számol be olyan eseményekről, melyek egyébként semmilyen szerepet nem töltenek be a regényben, így olyankor csak a tények közlésének fontosságát tartja szem előtt. Bánffy részlethűen vezeti be a történelmi eseményeket, mellyel egy politikai kronológiát próbál felállítani. A regény elolvasásához nem elég az, ha az olvasó irodalomkedvelő, mindenképp érdeklődni kell a monarchia története iránt. A politikai történet háttérét inkább a társadalmi események, mintsem a személyes élmények képezik. Schlaffer szerint ez történelmileg helyes megközelítés, mivel az adott korban aligha volt személyes akarat, mely a társadalmi élettől független lett volna. Az említett társadalom bukását Bánffy ugyanolyan pontos jegyzőkönyvben vezeti, mint a parlamenti gyűléseket, melyeket maga is átél. A regény a német olvasó számára egy tőle idegen világba enged betekintést, mely egyébként földrajzilag nincs távol tőle.⁵⁵

Cornelius Hell, az *Ö1 Radióban* közölt recenziójában megemlíti, hogy az utóbbi években több magyar író műveit fordították németre, mint bármelyik más közép-európai nemzet műveit. Témája az erdélyi arisztokrácia utolsó évtizede a monarchiában.

⁵³ Eredeti szöveg: In den politischen Passagen geht es um die Niederungen der Siebenbürger Landespolitik und die Winkelzüge von Provinzpotentaten. Diese oft etwas hölzern dargebotenen Vorgänge machen deutlich: Es rumort mächtig im österreichisch-ungarischen Gefüge. Nationalisten richten ihren Hass gegen Wien, während sie zugleich die rumänische Minderheit magyarisieren wollen. Vö. Schneider 2013: https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=b%C3%A1nffy&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2CIE=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Schlaffer 2012: https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)

A leírások, szerelmi kapcsolatok mögött felmerül a kor politikai élete is, melynek kiemelkedő alakjairól egy gyűjtemény is található a regény végén. „A regényben egyértelműen érezhető, hogy Erdély egy különálló világ volt – és semmiképp sem európai peremvidék, mint ma; az is érzékelhető, hogy az erdélyi nemességnek semmi köze nincs a dzsentrihez, a magyar vidéki nemességhez. Az ősi hagyomány – egy tánc a biedermeier időszakból, melyet többnyire Erdélyben ápoltak – kéz a kézben halad a modern technikával és a legújabb angol bútorokkal ezen főnemesi milióban.” (Saját fordítás.)⁵⁶

A kritika szerzője úgy véli, Erdély mint egy különálló kis világ áll a mű középpontjában, és nem európai peremvidék funkcióját tölti be, mint ma, valamint az akkori erdélyi nemesnek semmi köze nem volt a magyar nemeshez, a dzsentrihez. A regény nem hordozza az adott kornak megfelelő modern jelleget, ősi hagyományok jelennek meg, mint például egy kizárólag Erdélyben megőrzött biedermeier tánc. Hell a műfordító Oplatka gondolatait is közvetíti, melyek szerint a mű kulcsfontosságú szerepet tölt be a mai Erdély és Magyarország megértésében.⁵⁷

Walter Klier, a *Wiener Zeitung*ban megjelent recenzió szerzője szerint mindenképp fontos volt, hogy Bánffy műve az egykori birodalom másik felére is elérjen. Véleménye szerint a monarchia utolsó éveinek képe nem lenne teljes Bánffy műve nélkül, mely remélhetőleg majd a nagy modern klasszikusokhoz fog tartozni, úgymint Musil, Roth vagy Saiko. A regény bevezeti az olvasót a birodalom magyarországi felének keleti részére, a vidéki nemesség miliójába. Tolsztoj-féle történelmi és társadalmi panoráma nyílik meg az olvasó számára. A főszereplő által betekintést nyerhetünk az egykori magyar belpolitikába és a monarchia helyzetébe, melynek inkább „nem működéséről” ad számot a regény szerzője. Bár nem beszélhetünk autobiográfiáról, mégis a regény minden mozzanatában megjelennek Bánffy élethelyzeteinek aspektusai. Az osztrák irodalom mindenképp gazdagabb lett Bánffy művével, a recenzió szerzője kiemeli, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiáról alkotott kép egyértelműen hiányos lenne nélküle.⁵⁸

Maike Albath a *Deutschlandradio Kultur* című lapban közli kritikáját, melynek bevezetőjében elmondja, hogy Bánffy fél évszázadon keresztül saját hazájában is elfeledett írónak számított. Ezt követően betekintést nyerhetünk Abády Bálint politikusi tevékenységébe és szerelmi életébe, mely Bánffy tapasztalataira épül. Albath kiemeli, hogy a regény hangulata és történéseinek lassú kibontakoztatása arra enged következtetni, hogy egy igazi 19. század végi, 20. század eleji regénnyel van dolgunk. *Háború és béke*, *A varázshegy*, *Radetzky-marsch*: ezen művekkel azonosítja a szerző Bánffy munkáját. A recenzió szerzője a művet egy arisztokrata családregegy és természetregény

⁵⁶ Eredeti szöveg: Der Roman lässt deutlich spüren, dass Siebenbürgen eine eigene Welt war - und durchaus keine europäische Randzone wie heute; und dass der siebenbürgische Adel mit dem ungarischen Landadel, der Gentry, gar nichts zu tun hatte. Uralte Tradition - etwa ein Tanz aus der Biedermeierzeit, der nur mehr in Siebenbürgen gepflegt wurde - ging in diesem hochadeligen Milieu mit moderner Technik und neuesten englischen Möbeln Hand in Hand. Vö. Schläffer 2012: https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)

⁵⁷ Hell 2012: <https://oe1.orf.at/artikel/310300/Die-Schrift-in-Flammen> (letöltés: 2021. 03. 06.)

⁵⁸ Klier 2012: https://www.wienerzeitung.at/themen_channel/literatur/autoren/445322_Die-Zauberkraft-der-Literatur.html (letöltés: 2021. 03. 10.)

összetalálkozásaként közvetíti az olvasó felé, kiemelve néhány jelenetet a könyvből: a regény olyan, mintha az „olvasó egy asztalnál ülne, ízlelné a fürjet, csukát, pulykát, pástétomot, csodálná a pompás szalonokat és elmerülne a bájos tájak csodálatában”. Albath a regény nyelvezetét is elbűvölőnek találja. Egy másik, a recenzió szerzője által kiemelt eleme a regénynek az arisztokrácia körében elterjedt kaszinói élet. Bánffy ugyanakkor ügyesen dolgozik a lélektani leírásokkal, pszichológiai elemzésekkel, egy-egy jelenet, például a párbaj kibontakoztatásánál pedig segítségül hívja a szatírárt, mely eszközt szintén illő módon tudja kezelni. Albath Tomasi de Lampedusa *A leopárd* című művéhez hasonlítja a véleménye szerint magával ragadó olvasmányt. A recenzió végén párhuzamot von Abády sorsával, bemutatja Bánffy életét, karrierjét. Megemlíti, hogy Bánffy erős társadalomkritikát alkalmaz, és nagyszerű korekét alkot, az egészek a mozgatórugója pedig az érzelmek világa.⁵⁹

Norbert Mayer a *Die Presse* című lapban Bánffy művét olyannyira elégikusnak és elegánsnak találja, mint egy Joseph Roth-művet, ugyanakkor közös vonásokat lát Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című művéhez viszonyítva is. Musil regényével kapcsolatban az analógiát a Habsburg-ház bukása jelenti számára. Mayer szerint a mű középpontjában a kor mozgatórugója, az arisztokrácia áll, megemlíti Abády Bálint, azaz tulajdonképpen Bánffy liberális beállítottságát, reformra való hajlandóságát, szerelmét. Szerinte Bánffy korának egyik határozott kritikusa, fontos szerepet játszik művében a politika és a történelem, így a meghatározott korszak társadalomképét közvetíti. Mayer szerint Bánffy érinti a többnemzetiségű állam és a periférián való élet problematikáját, melyet saját tapasztalatai alapján ír le.⁶⁰

A trilógia második részének német nyelvű fordítása 2013-ban jelent meg. Wolfgang Schneider a *Deutschlandradio Kultur*-ban kifejti, hogy a trilógia első részéhez képest jelen esetben a nemzetközi feszültségeken van a hangsúly, de a mű részletgazdagon közvetíti a monarchia bukását. Schneider a bibliai „mene tekel”-ként, azaz az első világháborúra való figyelmeztetésként értelmezi a művet. Ennek említése azért is érdekes, mivel a trilógia részeinek eredeti magyar címei is a Dániel könyvéből származó „Mene mene tekel ufarszin” szavak értelmezéséből áll. A recenzió szerzője a regény főhőseit, Abády Bálintot, illetve Gyeróffy Lászlót mutatja be, kiemelve, hogy míg az első egy világlátott idealista, addig a második egy tehetséges zenész, aki belső feszültségeit alkohol- és játékszenvedélyébe fojtja. Kitér ugyanakkor olyan részletekre is, melyek a nemesi réteg szórakozását tárják az olvasó elé, de kiemelten fontosnak tartja azokat a fejezeteket is, melyekben az erdélyi politikai helyzetet taglalja. A magyar politika egyik nagy mulasztását látja abban, hogy míg az első világháború épp kitörni készül, magyar tekintetben fontosabbak a szimbolikus jelentőségű reformok, mint például a magyar nyelv kiterjesztése a hadseregre.⁶¹

⁵⁹ Albath 2012: <https://www.deutschlandfunk.de/abgesang-auf-die-aristokratie-100.html> (letöltés: 2021. 03. 01.)

⁶⁰ Mayer 2012: <https://www.diepresse.com/734963/ungarns-welt-von-gestern?from=suche.intern.portal> (letöltés: 2021. 07. 03.)

⁶¹ Schneider 2013: <https://www.deutschlandfunkkultur.de/intrigen-baelle-und-duelle-100.html> (letöltés: 2021. 11. 02.)

Szintén ő írt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban is, ahol kifejti, hogy a művet az teszi különlegessé, hogy Erdélyben, a „nemesség mesevilágában” játszódik. A társadalmi etikett a recenzió szerzőjét halványan Proustra emlékezteti. Említést tesz a mű szerzőjéről, Bánffy grófról, akit képviselőként és magyar külügyminiszterként ismertet. Bemutatja az egymással szemben álló „negyvennyolcasokat” és „hatvanheteseket”, valamint azt a magyar politikát, mely részletkérdésekkel, mint például a magyar nyelv terjesztésével vagy egy nemzeti bank kérdéskörével foglalkozott, míg a katasztrófa beérett. A problémát abban látja, hogy míg a német birodalom szövetségeseivel van körülveve, aközben Ausztria-Magyarország nem rendelkezik katonai erővel.

A *Neue Zürcher Zeitung* Stefana Sabin recenzióját közölte, mely szerint a mű Drakula hazáját írja le a monarchia korában, és meghatározóak benne a természetleírások, a történelmet övező irodalmi földrajz. Sabin Erdély bemutatásával bontakoztatja ki recenzióját: Erdély az a terület, mely az Osztrák–Magyar Monarchia keleti periferiáján helyezkedik el, Romániához, majd újból Magyarországhoz tartozott, 1944 után pedig végérvényesen Románia részét képezi. Egy olyan vidékről ír, mely latin nevéből kiindulva az erdőkön túl helyezkedik el, német neve a 13. században merül fel először, illetve az irodalmi Európa-térképen Drakula ősvámpír hazájaként létezik. A recenzió szerzője kiemeli, hogy Bánffy a Budapesti Opera intendánsaként Bartók Béla pártfogója volt, és bár Erdély Magyarországhoz való csatolását szorgalmazta, az első világháború után román állampolgárságot kényszerült felvenni. Sabin hangsúlyozza ugyanakkor az igényes fordítói munka eredményét, mely által a német nyelv is kifejezésre juttatta Bánffy történelmi hangulatú nyelvhasználatát, ezáltal értékes művel gazdagítva a monarchia történelmét bemutató német nyelvű irodalmat.⁶²

Oliver Pfohlmann recenziója ugyancsak az előzőleg említett lapban jelent meg, és Erdélyt hasonlóképpen Drakula hazájaként említi. Pfohlmann szerint Bánffy műve figyelmeztetés a jövő generációjának. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy téves Bánffyt Musilhoz vagy Mannhoz hasonlítani, mivel szereplőpszichológiája és elbeszélői stílusa inkább a 19. századi irodalomra volt jellemző. A szerző két, a szöveg megértését akadályozó tényezőt sorol fel: egyrészt a német olvasónak nehezebbre esik kiejteni a már-már egzotikusnak hangzó magyar neveket, valamint értelmezni a bonyolult politikai fejleményeket és nemzetiségi konfliktusokat, melyek 1914 előtt uralkodtak Magyarországon és Erdélyben. Pfohlmann említést tesz arról is, hogy Bánffy műve nyilvánosságra hozatalát követően rövidesen a kommunista rezsim hatására feledésbe merült. Kiemeli Erdély helyzetét is, miszerint egykor a monarchia részét képezte, később Romániához, majd újból Magyarországhoz csatolták, ma viszont Romániához tartozik. Bánffy – a recenzió szerzője szerint – művével újjáélesztett egy elsüllyedt korszakot, melynek történései figyelmeztető jelként értendők a jövő számára, utalva ugyanakkor a magyar cím jelentőségére.⁶³ A *Südwestrundfunk* írott kiadásában Andreas

⁶² Neue Zürcher Zeitung 2013. Mai 26.

⁶³ Pfohlmann 2013: <https://www.nzz.ch/feuilleton/buecher/der-tolstoi-transsilvaniens-1.18151272> (letöltés: 2022. 03. 01.)

Puff-Trojan úgy nyilatkozik, hogy a magyar irodalom Németországban nagy értékkel bír, és többnyire olyan műveket fordítanak, amelyek a monarchia végén íródtak – megemlíti Kosztolányit, Krúdyt, Márait, Szerbet, és ezekhez a szerzőkhöz csatolja új felfedezettként Bánffy. Állítása szerint Bánffy művét az teszi egyedivé, hogy a régi szép idők történetét egyéni emberi sorsokon keresztül írja le, így jön létre az irodalmasított történelem. Puff-Trojan kiemeli, hogy a cselekmény Erdélyben játszódik, de semmi köze nincs Drakulához, a vérszívók ugyanis ezúttal az osztrákok, akik magas adókat szabnak ki, és leverik a függetlenségi törekvéseket, de ugyanilyen vérszívók a magyarok is, akik a kisebbségeket elnyomják.⁶⁴ „Bánffyhoz hasonlóan Abády is Erdélyből származik. A hírhedt Drakula nevű gróf azonban nem kap helyet ebben a történetben. Jobban mondva a vérszívók helyét már elfoglalják a magyarok. Az osztrákok azok, akik magas adókat szabnak ki, és mindenfajta függetlenségi törekvéseket bojkottálnak. Persze az arisztokraták között is vannak, akik húek a császárhoz, akik számára az idős Ferenc József sérthetetlen. Sokkal fontosabb ennél azonban az, ahogyan Bánffy bemutatja, hogy a magyarok szintén vérszívók, anélkül, hogy ezt elfogadnák: nemzeti öntudatból elnyomást gyakorolnak saját kisebbségeikre, a horvátokra, szerbekre, románokra.” (Saját fordítás.)⁶⁵

A trilógia utolsó részét 2015-ben fordították német nyelvre. 2016-ban jelent meg a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban Wolfgang Schneider kritikája, mely Christopher Clark *Alvajárók* című művével vonja párhuzamba Bánffy trilógiájának utolsó részét. Továbbá kifejti, hogy a politikát boncoló fejezetek meggyőzőbbek, mint a második részben, melyek túlságosan részletekbe menők, jegyzőkönyvszerűek voltak. Schneider szerint a mű nem vethető össze a *Háború és békével*, de egy nagy történelmi jelentőséggel bíró eposznak tekinthető. Schneider recenziójában a mű által életre keltett arisztokrácia életének mindennapjaiba engedi be az olvasót, a regény kiemelkedő fontosságú eseményeinek tekinti többek között a párbajokat.⁶⁶ Oliver Pfohlmann kritikájában a *Neue Zürcher Zeitung*ban szintén megjelenik a Dániel könyvből származó figyelemztetés. A német címet, mely jelentésében nem tér el a magyartól, Erdély 1918-as Romániához való csatolásával hozza kapcsolatba. Pfohlmann említést tesz a trilógia

⁶⁴ Puff-Trojan 2013. <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)

⁶⁵ Eredeti szöveg: Wie Bánffy stammt Abády aus Siebenbürgen – auch Transsilvanien genannt. Doch der berühmte Graf Dracula hat in dieser Geschichte keinen Platz. Besser gesagt, der Platz der Blutsauger ist für die Ungarn schon besetzt. Es sind die Österreicher, die hohe Steuern dem Land aufbürden und jegliche Unabhängigkeitsbestrebungen bojkottieren. Es gibt allerdings unter den Adelligen auch Kaiserstreue, für die der greise Herrscher Franz Josef unantastbar ist. Viel wichtiger aber ist, dass Bánffy zeigt, wie die Ungarn selbst Blutsauger sind, ohne es allerdings wahr haben zu wollen: Ihre eigenen Minderheiten, Kroaten, Serben und Rumänen, unterdrücken sie mit nationalem Selbstverständnis. Vö. Puff-Trojan 2013: <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)

⁶⁶ Schneider 2016: https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=Ein+Krug+wird+hingerichtet&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

feledésbe merüléséről, mely nagyrészt a kommunista Magyarországnak köszönhető.⁶⁷ A *Süddeutsche Zeitung*ban megjelent recenzióban Ulrich Baron az „ironikus, szikrázó” fordítás sikerének tulajdonítja a német nyelvű mű sikerét. Úgy véli, a mű az elvesztett hazát esztétizálja, és ítéletként, valamint figyelmeztetésül szolgál a katasztrófa folytatásáról. Baron hangsúlyozza a magyar címet, szó szerinti fordítással sugallja a német olvasó felé ennek bibliai jelentőségét. Kiemeli a fordító álláspontját, mely szerint a regény egyik fontos mondanivalója az, hogy sem az arisztokrata felsőosztály, sem pedig a lecsúszott dzsentri nem volt képes felismerni a monarchiát érő fenyegetéseket.⁶⁸

Összegzés

Bánffy Miklós Erdély-trilógiájának a magyar recepcióját megvizsgálva egy meglehetősen komplex, árnyalt kép áll össze a gróf-író hazájáról. Bánffy művében nem népszerűsíti, nem hangsúlyozza Erdélyt, ahogy Makkai is megemlíti,⁶⁹ Bánffy elmondja mindazt, ami történt, úgy, ahogy ő látta. Bár Ablonczy kiemeli, hogy az események időpontjából kiindulva Bánffy nem a jó emlékezetéről tesz tanúbizonyságot a műben, mégis sikerül egy olyan átfogó és rendszerező képet alkotnia a tárgyalt évtizedről, ami teljessé formálja a monarchia széthullásáról megalkotott képet. Teszi ezt a birodalom egy olyan perifériájáról, ahonnan a nép hangja nem hallatszott el a központig. Molter Károly két ismert és elismert író regényeit említi egy lapon Bánffy trilógiájával, érdemes ugyanakkor megfontolni úgy a magyar, mint a német kritikusok tanácsát, miszerint Bánffy műve sem a feldolgozott korszakot, sem pedig a főszereplőket tekintve, legyenek azok akár valós személyek álarcba bújtatott alakjai, nem hasonlítható össze más alkotásokkal. A magyar recepció ezenkívül arra is rávilágít, hogy miként szemlélteti Bánffy szülőhazáját, Erdélyt, részletes kor-, valamint társadalomképet nyújtva az olvasó számára. Úgy a magyar, mint a német recepcióban is érzékelhetők bizonyos hangsúlyeltolódások, míg egyes kritikusok a regény fő mondanivalójában a monarchia végnapjait, Magyarország széthullását és a politikai helyzet kiélesedését vélik felfedezni, addig néhányan kifejezetten az arisztokrata réteg válságát és bukását tekintik a leg súlyosabb pontoknak. A német recepció nem ad olyan árnyalt képet Erdélyről, mint a magyar, hiszen ez utóbbiban a hangsúly leginkább valóban az arisztokrácián, illetve a politikai játszmákon van. A recenziók tanulmányozása során ugyanakkor részletes képet kaptunk Erdélyről, ami olykor a kritikusok felületes, mitikus tudására, máskor viszont alaposan felkészült, tájékozott recenzensekre enged következtetni. A legtöbb recenzióban közös pont Erdélynek

⁶⁷ Pfohlmann 2015: <https://www.nzz.ch/zerbrochene-plaene-vernichtete-traeume-1.18556351> (letöltés: 2022. 03. 18.)

⁶⁸ Baron 2015: <https://www.sueddeutsche.de/kultur/ungarische-literatur-wenn-die-eisnadeln-schmelzen-1.2474794> (letöltés: 2022. 03. 04.)

⁶⁹ Vö. Ablonczy–Dávid 2012: 45.

a monarchia peremvidékeként való bemutatása, több helyen felbukkan az Erdélyben feszültségeket okozó nemzetiségi kérdés. A recenziók többsége a nemzetiségi konfliktusokra mint a monarchia bukásának egyik fő tényezőjére tekintenek, utalva arra, hogy ez a mű fő mondanivalója. Erdéllyel mint mesebeli, elvarázsolt vidékkel is találkozhatunk, meseszerű leírásokban, Drakula vonatkozásában, valamint az arisztokrácia egy sajátos rétegében. Bánffy trilógiájának számvető gondolata megjelenik a magyar és német recepcióban egyaránt, utóbbi azonban nagyobb hangsúlyt fektet a magyar cím bibliai figyelmeztető jellegére. A magyar nyelven íródott kritikákban Erdéllyel mint emlékezhellyel mélyebben gyökerező gondolatok révén találkozhatunk, a szerzők az emlék-emlékezhely jelentőségének aspektusait taglalják. A magyar recepció ugyanakkor, ellentétben a némettel, a regényben feldolgozott, a politika színterén végbemenő eseményeket és politikai személyiségeket lényegesen részletesebben tárgyalja. Annak ellenére, hogy Bánffy a trilógia egész terjedelmén végigvezeti a negyvennyolcasok és hatvanhetesek ellentétes szándékaiból adódó feszültségeket, egyetlen olyan szerző akad, aki ezt kritikájában mint az évtizedet megpecsételő tényezőt megemlíti. A Szásznál megjelenő erdélyiség és a Pomogáts által hangsúlyozott transzilvanizmus nyomokban sem bukkan fel a német recepcióban, annak ellenére, hogy több külföldi recenzens is megemlíti Erdélyt mint elvarázsolt helyet, mint európai peremvidéket, vagy épp ellenkezőleg mint egy fontos szerepet betöltő, modern európai térséget, melynek története egy női sorssal párhuzamba állítva érthető meg.⁷⁰ Mindennek valószínűleg több oka van: a német olvasó figyelmét egyrészt kevésbé keltheti fel a monarchia egy kisebb, keleti régiójának a sorsa, mint a teljes birodalom történetének megértése, másrészt pedig nincs annak a tudásnak a birtokában, melynek hiánya, ahogyan Szász is megemlíti, a magyar olvasót is hátráltathatja a történelmi háttér megértésében.

Felhasznált források

Nyomtatásban megjelent források

Bánffy Miklós 2012a: *Megszámláltattál*. Helikon Kiadó, Bp.

Bánffy Miklós 2012b: *Darabokra szaggattatol*. Helikon Kiadó, Bp.

Bánffy Miklós 2012: *És hijjával találtattál*. Helikon Kiadó, Bp.

Sabin, Stefana: Ein Graf mit gebrochenem Herzen. In: *Neue Zürcher Zeitung*. Bücher am Sonntag, 26. Mai 2013.

⁷⁰Schlaffer, Hannelore: Das Schicksal Siebenbürgens Dem Vergessen entrissen – Miklós Bánffys monumentale Chronik «Die Schrift in Flammen». *Neue Zürcher Zeitung*, 2012. https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (Hozzáférés: 2021. 03. 06.)

Interneten elérhető források

- Albath, Maike 2012: Abgesang auf die Aristokratie. *Deutschlandfunk Kultur*. <https://www.deutschlandfunk.de/abgesang-auf-die-aristokratie-100.html> (letöltés: 2021. 03. 01.)
- Baron, Ulrich 2015: Wenn die Eisnadeln schmelzen. *Süddeutsche Zeitung*. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/ungarische-literatur-wenn-die-eisnadeln-schmelzen-1.2474794> (letöltés: 2022. 03. 04.)
- Hell, Cornelius 2012: Die Schrift in Flammen. Ö1 Radio. <https://oe1.orf.at/artikel/310300/Die-Schrift-in-Flammen> (letöltés: 2021. 03. 06.)
- Klier, Walter 2012: Die Zauberkraft der Literatur. *Wiener Zeitung*. https://www.wienerzeitung.at/themen_channel/literatur/autoren/445322_Die-Zauberkraft-der-Literatur.html (letöltés: 2021. 03. 10.)
- Mayer, Norbert 2012: Ungarns Welt von gestern. *Die Presse*. <https://www.diepresse.com/734963/ungarns-welt-von-gestern?from=suche.intern.portal> (letöltés: 2021. 07. 03.)
- Pfohlmann, Oliver 2013: Der Tolstoi Transsilvaniens. *Neue Zürcher Zeitung*. <https://www.nzz.ch/feuilleton/buecher/der-tolstoi-transsilvaniens-1.18151272> (letöltés, 2022. 03. 01.)
- Pfohlmann, Oliver 2015: Zerbrochene Pläne, vernichtete Träume. *Neue Zürcher Zeitung*. <https://www.nzz.ch/zerbrochene-plaene-vernichtete-traeume-1.18556351> (letöltés: 2022. 03. 18.)
- Puff-Trojan, Andreas 2013: Miklos Banffy: Verschwundene Schätze. SWR2 Manuskript. *Südwestrundfunk*. <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)
- Schlaffer, Hannelore 2012: Das Schicksal Siebenbürgens Dem Vergessen entrissen – Miklós Bánffys monumentale Chronik «Die Schrift in Flammen». *Neue Zürcher Zeitung*. https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)
- Schneider, Wolfgang 2016: Ein Krug wird higerichtet. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=Ein+Krug+wird+hingerichtet&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2022. 03. 20.)
- Schneider, Wolfgang 2013: Intrigen, Bälle und Duelle. *Deutschlandfunk Kultur*. https://www.deutschlandfunkkultur.de/intrigenballeundduelle.950.de.html?dram:article_id=245020 (letöltés: 2021. 11. 02.)
- Schneider, Wolfgang 2013: Während sich die Katastrophe zusammenbraut, ist Ungarn mit Nichtigkeiten beschäftigt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=b%C3%AInffy&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

Schnitzler, Mathias 2012: Die Melancholie des Untergangs. *Berliner Zeitung*. <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/mikl%C3%B3s-b%C3%A1nffy-diemelancholie-des-untergangs-6072774> (letöltés: 2021. 11. 02.)

Felhasznált szakirodalom

- Ablonczy Balázs, Dávid Gyula 2012: Literary Gentleman, *Hévíz*, 20. évf., 4. sz., 41–52.
- Boka László 2012: Egyszólamú kánon? Gondolat Kiadó, Bp.
- Csapody Miklós 2015: Bánffy Miklós kettős küldetése. Polis Kiadó, Kolozsvár.
- Dávid Gyula 2003: Írók, művek, műhelyek Erdélyben. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- Féja Géza 1937: Bánffy Miklós emlékirata. *Erdélyi Helikon* 10. évf., 8. sz. 557–563.
- Gyáni Gábor 2012: A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 1–2. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4000>
- Horváth Gábor 2013: Közelítés Bánffy Miklós Erdélyi Történetéhez. <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)
- Illés Endre 1968: Írók, színészek, dilettánsok. Magvető. Bp.
- Imre László 1994: Bánffy Erdélyi története. *Hitel* 8. évf. 6. sz.
- Molter Károly 1943: A regényíró Bánffy. *Erdélyi Helikon*, 16. évf., 10. szám. 553–561.
- Pierre Nora 2009: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Napvilág Kiadó, Bp.
- Pomogáts Béla 1989: Kisebbség és humánium. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pomogáts Béla 2016: Magyar irodalom – határok nélkül. Pro Pannonia, Pécs.
- Pomogáts Béla 2008: Magyar tájak – magyar irodalom. Liliium Aurum, Dunaszerdahely.
- S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.) 2013: A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Loci Memoriae Hungaricae. Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szabó Imre László 2008: Bánffy Miklós Erdélyi Trilógiájának társadalom és korpépe. In: Történeti tanulmányok XVI. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Szász László 2020: Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája. MMA Kiadó, Bp.